

Слободан Р. Рељић¹
Универзитет у Београду
Учитељски факултет
Београд (Србија)

УДК 37.017"20"
37.014.2:316.324.8"20"
Оригинални научни рад
Прихваћен 26.11.2017.
doi: [10.5937/socpreg51-15422](https://doi.org/10.5937/socpreg51-15422)

ДУША И БУДУЋНОСТ ОБРАЗОВАЊА

Долази ли време када ће се протерани дух хришћанства вратити
у школске курикулуме?

Сажетак: Доминације неолиберане државе и њених инструмената моћи учинила је школске програме инструментима „научног хуманизма“, потпуно посвећеног профаним вредностима и идеологијама. На почетку трећег миленијума изван је геополитички преокрет „успона Азије и опадање Америке“, што ће битно утицати на сетове вредности глобалне културе, као и промену школских система. Тај процес је повратак душе, а што би значило повезивање особе „са светом на богат, суптилан и компликован начин; на значење приласка другој особи као души, а не као пуком корисном инструменту или препреци на сопственом путу“. То је сложен и трајан процес с неизвесним правцима кретања. Овај рад је покушај да се скицира оквир у коме ће процес тећи и ко ће бити носиоци промена.

Кључне речи: научни хуманизам, целовити хуманизам, *easternization*, свето, натчовек, боготражитељ

1.

„Историјско сведочанство никада не може бити толико јасно да бисмо знали како је *стварно* било (*wie es eigentlich gewesen*), али је зато релативно јасно сведочење о ономе што људи *верују* да се збило. А представа о ономе што људи верују да се збило много је важнија од онога што се стварно збило, јер су и њихови поступци засновани на истини њиховог уверења.“

Џефри Бертон Расел, *Мит о ђаволу*

Криза (грчки *κρίση*) је опис стања друштва пред „преломном тачком повезаном с потребом доношења одлуке“. Стање у данашњем свету се описује том речју. А стање у школи у модерном грађанском друштву, барем пола века, може да се опише насловом есеја Хане Арент из 1961. године *The Crisis In Edu-*

¹ relicars@gmail.com

cation. Аренд је упозорила да је „функција школа да уче децу какав је свет, а не да их упућују на умеће живљења. Пошто је свет стар, увек старији од њих, учење се неизбежно окреће ка прошлости без обзира на то што се живљење дешава у садашњости” (Arent, 2016, str. 192). А данас иза кризе „оргомних размера и глобалног значаја”, иза спектакуларних чинова као што је слом берзе на Волстриту 2008. године, убрзавају се и процеси „углавном непримећени, попут рака”. Марта Нуссбаум, истакнути амерички филозоф са индијским искуством, ту на прво место ставља „светску кризу образовања” (Nussbaum, 2012). „Радикалне промене у ономе у чему демократска друштва *погучавају своје младе* и ове промене нису биле добро промишљене. Жедне профита, нације и њихови системи образовања необазриво *одбацују већину* које су неопходне да се демократије одрже у животу. Ако се овај тренд настави, нације широм света ће ускоро производити генерације *корисних машина*, а не комплетне грађане који мисле својом главом” (Nussbaum, 2012, str. 349, kurziv S.R). Образовање генерација које ће бити носиоци будућности нација *се не би смело* у време кризе свести на „идеале” мултинационалних корпорација.

Овај рад је критички поглед на стање у савременом образовном систему који настоји анализом различитих садржаја и погледа у временском распону од читавог века да пронађе могуће смернице пред неизбежне промене.

Шта би био заокрет? У систем образовања, сматра Нусбаум, мора се вратити – душа! Док усмерени западним интересима „јуримо за стварима које [...] нам, пружају утеху – оним што је Тагоре назвао нашом материјалном ‘облогом’ чини се”, упозорава Марта Нусбаум, да „заборављамо на душу”. Нусбаум не користи религијске конотације појма „душа”, мада не искључује и то разумевање.

Иако свету „обложеном” материјалистичким поједностављивањима то делује као „помрачење Сунца”, подсетимо да је Макс Вебер, као и Достојевски, инсистирао да су духовне промене увод у материјалне иновације. Протестантска етика претходи настајању капиталистичког система, она чини његов *дух*. Та логика је старија од социологије. „Душа је живот тела, а живот душе је Дух Божи”, говорио је у четвртм веку Макарије Велики. Дух је утемељење по вертикали, а душа – хоризонтално распрострањење. Миленијум раније, Питагора је разумевао Човека као тројичног – тело, душа и дух, а који се уклапа у свет који је такође тријада – природни свет, људски свет и божански свет.

Дакле, држимо се „*значања мисли која излази из душе и повезује особу са светом на богат, суптилан и компликован начин; на значење приласка другој особи као души, а не као пуком корисном инструменту или препреци на сопственом путу*” (Nussbaum, 2012, str. 351). Ово не значи „да имамо приговоре на добро научно и техничко образовање”, али изнад свега је „способност мисли и имагинације *које нас чине људима* и које наше односе чине богатим људским односима, а не односима пуког искоришћавања и манипулације” (Nussbaum, 2012, str. 352). Ова мисао је глобално и историјски утемељена.

Бронсон Алкот (Bronson Alcott) из Масачусетса је пре два века образовање видео као „процес којим се мишљење ослобађа из душе, уједињује се са спољашњим светом, рефлектује се и тако постаје свесно њихове стварности и облика” (Nussbaum, 2012, str. 349)..

Индијски едукатор и песник Тагоре је упозоравао да „док користи материјална добра, човек мора да буде пажљив да се заштити од њихове тираније. Ако је довољно слаб да мора да се смањи како би се сместио под њихов покривач, онда се то претвара у процес постепеног самоубиства путем смањивања душе” (Nussbaum, 2012, стр. 349).

Да се сложи с оваквим мишљењима није био проблем ни Антону Семјоновичу Макаренку (Антон Семјонович Макаренко), утемељитељу совјетске педагогије, „Стаљиновом педагогу”, који се сећао како су царској Русији у предреволюционарној школи „пред очима ђака ‘дефиловали’ морални проблеми и подстицали их да о њима размишљају и сазнају више”, а последица одступања од тога је „све ређе коришћење речи ‘васпитање’ у свим школским темама и нагло застаревање (излажење из моде) термина као што су: *доброїа, ѿошїење, ѿслушносїи, часїи, уїлег, саучешїе, ѿїїри-оїїизам, хуманизам, солидарносїи*, итд.” (Kamenov, 2016, стр. 93).

И у српском образовању без душе експедују се људи без наде. „Иако се деценијама говорило о ‘свестраном развоју личности’ као циљу васпитања, њему је поред когнитивне (научне) и емоционалне (уметничке) компоненте недостајала још једна – духовна (најуже повезане с моралношћу)”, констатоваће професор Емил Каменов указујући на то да је „одвајање педагогије од философије и религије учинило нерешивим низ питања – од тога ко, како и зашто може и треба да одреди циљ васпитања... Лишен верског погледа на васпитање педагог је стављен у ситуацију да циљ васпитања (и све што из њега следи) измишља или ‘открива у детету’, што је лишено скоро сваке објективности, а тиме и смисла” (Kamenov, 2016, стр. 94).

У добу у којем живимо – човек или робот питање је сад. И роботи су фаворити овог доба: они никад неће имати потребу за душом нити ће их мучити моралне дилеме.

2.

Утеха коју нуде заступници корпоративних интереса у „производњи радне снаге” је, ипак, илузија. „Уз незнатна претеривања, може се рећи да делови образовног система који су погођени незапосленостју данас (ово је писано 1986. *їрим*. С.Р.) све више и више личе на *аветїињску железничку сїїаницу* у којој возови више не саобраћају по возном реду”, писао је Урлих Бек у спису под онеспокојавајућим насловом *Друшїїво ризика*. „Ипак [...] ко хоће да путује [...] мора да стане у неки ред пред шалтерима на којима се издају карте за возове, који су ионако препуни или више не иду у означеном правцу. Као да се ништа није догодило, службеници образовања иза шалтера за карте уз велики бирократски утрошак времена деле возне карте за Никуда, а ред људи који се пред њима прави држе у шаху ‘претњом’: *Без ѿїїїне карїи никада неїеїїе моїи да ѿїїїїїїїїе возом!*” (Bek, 2001, стр. 253–254).

Школа је изгубила друштвену улогу. Њене потврде о знању – дипломе – јесу неопходне, али у реалном животу све мање значе. Оне „нису кључеви за систем запошљавања него само су кључеви за *їредсобља*” (Bek, 2001, стр. 261). А излазак из „предсобља” гарантују везе родитеља и рођака и партијски контакти. Губи се и обећање каријере.

У 2016. години, према британском истраживању, 24% радника до 34 године старости је већ радило у четири различите области производње, наспрот 59% рад-

ника до 65 година старости који су за читав радни век радили у три области. При овом тренду, нове генерације би имале седам пута више различитих радних улога од родитеља (Dizik, 2017). То отвара и питање смисла усмерених стручних школовања.

Пре два века, човек је могао да обезбеди средства за живот иако није знао азбуку и рачун. Од XIX века образовање обећава сигурно запослење, вишу зараду и виши статус. „У последњих двадесет пет година XX века је чак *само* сведочанство основне школе све мање довољно да се преко тржишта рада обезбеди материјална егзистенција” (Bek, 2001, str. 261). А у првом кварталу XXI века број незапослених по окончању школовања и у многим земљама Европске уније прелази 50 одсто генерације.

Мртав је и „економски мит” да је образовање покретач економије. Подаци за педесетогодишњи период (1960–2010) показују: просечно време проведено у школи радне снаге се повећало са 2,8 година на 8,3, а резултат је разочаравајући – радна снага Француске је 1965. године имала у просеку мање од пет година школе и приход од 14.000 долара по глави, а у земљама са толико школа радник 2012. године нема ни 1.000 долара. Кинези су шездесетих година имали нижи ниво образовања од Тунижана, Мексиканаца, Кенијаца или Иранаца, али их то није спречило да постану најживља економска сила на почетку XXI века (Nikolić, 2017, str. 178).

Школа је, дакле, данас анахрона. „Колико ће још дуго моћи да се подноси овај податак *после*образовног друштва у додељивању шанси *пре*добразовног друштва или када ће постати политички експлозиван или одвести у нове таласе протеста, данас (1986) још нико не може да предвиди” (Bek, 2001, str. 264). То се не може предвидети ни данас, 2017. године. И две деценије касније, криза школе је неупитно очигледна.

3.

Ако се вратимо опомени Марте да ће демократија, главна мотивациона супстанца посткапиталистичког друштва, бити угрожена из основа, стојимо пред питањем: а како би се могла вратити душа? Силиконска долина свакако није место одакле ће доћи такви потицаји. „Да ли је икада у историји Америке култура била мање поштована него данас”, наводи питање Лиона Визетира (Leon Wieseltier), у *Њу Рипублику* (*New Republic*), немачки публициста Кристоф Кезе (Christoph Keese) и цитира одговор: „Не. Већ деценијама посматрамо и констаујемо стални и узнемиравајући пад хуманистичких вредности и хуманистичких метода. Наше друштво је опијено технологијом и вредностима корисног, брзог, ефикасног и лагодног. Нико више не пита да ли је нешто погрешно или исправно, добро или зло, већ само да ли функционише. Свест је прерасла у инструменталну свест. Не ради се више о свести у филозофском смислу која се окреће великим питањима и бићу природе и људи” (Keze, 2016, str. 269).

Последица тог стања је потреба да работи постану равноправни становници Земље, можда и да добију право гласа и уђу у сферу потпуне родне равноправности. Одустаје се од архетипске суштине да се „човек (подиже) Богу, већ са намером да Бога одстранимо. ‘Google то и поред свега сматра веома узбудљивом’” (Кезе, 2016, str. 270).

У свету Гугла људско знање се своди на информацију која лети од мозга до мозга, разара „људску пажњу која нам је до сада била позната” и „наш дух чине ширим и површнијим”. А то је велика опасност коју драматично убрзава поплава „малих машина” које носимо са собом. „Оне нам пружају информације које ми сматрамо знањем. Визетиров савет: ‘Користите нове технологије за старе потребе. Не дозволите да вас бројеви заслепе јер из њих неће произаћи никава мудрост’” (Keze, 2016, str. 270).

Тачно је да Гугл антихумани роботистички пут сматра „узбудљивим”, то је његова улога у друштву које прати логику профита и настоји да потрошача свим средствима држи под хипнотичком контролом, али школа није настала с тим циљем. „Морамо знати да сваки човек има потребу за ‘филозофирањем’, за тумачењем своје истине, своје муке, своје религиозности, своје љубави, свог неуспеха, а нарочито својих успеха”, писао је психијатар др Светомир Бојанин, човек великог увида у дечју психу. „Тиме човек, заправо, покушава да задовољи потребу за осмишљавањем властитог живота, јер сам живот захтева разлог и стално поставља питање смисла” (Bojanin, 1991, str. 106).

А питање смисла је кључно питање савремене егзистенције. Албер Ками ће у есеју *Нада и апсурд у дјелу Франца Кафке* тражити зрнце наде. „Позната је прича о лудаку који је ловио рибу у кади; љекар који је имао своје идеје о психијатарском лијечењу упитао га је: ‘Је ли загризла?’, а овај је оштро одговорио: ‘Ма, не, лудаче један, јер ово је када.’ Ова прича је бизарна. Али у њој се може схватити на примјетан начин како је апсурдни учинак везан за претјерану логику. Кафкин свијет је, уистину, неисказив свијет у коме човек себи допушта мукотрпни луксуз да лови рибу у кади, иако зна да из ње неће ништа извући” (Kamī, 1989, str. 145).

Ками, ипак, верује да „ријеч нада није [...] смијешна”. Напротив, она је моћ. Прикривена, али моћ – моћ која опстаје у пепелу иза кулиса и површности индустрије. „Чудно је, у сваком случају, да дјела сличног надахнућа, као што су Кафкина, Кјеркегорова или Шестовљева, тј. да укратко речемо, дјела егзистенцијалних романијера и филозофа, која су потпуно окренута апсурду и његовим посљедицама, завршавају на крају у том великом крику наде (курзив С.Р.). Она грле бога који их сатире. Нада се уводи понизношћу. Јер их апсурд ове егзистенције још више увјерава у постојање натприродног. Ако пут овог живота завршава код бога, онда дакле постоји излаз. А устрајност и упорност с којом Кјеркегор, Шестов и Кафкини јунаци понављају своје путеве необичан су јамац заносне снаге ове извјесности” (Ками, 1989, str. 146). „Повратак светог” у трагичном напору тражења смисла појављује се као извештај. И као отварање перспективе.

4.

У студији *Светло и његово* (1964) Мирча Елијаде је закључио да „спознати ситуације које преузима религиозни човек, продрети у његов универзум, углавном значи унапредити опште сазнање о човеку. Тачно је да је историја већ давно превазишла већину тих ситуација које преузима религиозни човек примитивних и архаичних друштава, али оне нису несјале без њих, и са своје стране допринеле су да само овакви кави јесмо, дакле, чине део наше сопствене историје” (Eliade, 1980,

str. 86). На сцени је друштво убрзане секуларизације која је Бога иселила сасвим на периферију, где се о Њему у научном свету приповедало шапатам. Јер, јесу „велике културе прошлости имале такође нерелигиозних људи [...] али тек је у модерним западним друштвима нерелигиозни човек доживео пун процват. Он данас прихвата нову егзистеницијалну ситуацију: признао себе за јединог субјекта и творца Историје, а одбацио свако позивање на трансценденцију” (Eliade, 1980, str. 86).

У западној цивилизацији јесте „веровање у постојање неке врсте нетелесне супстанције или ентитета било готово универзално”, али је и скептицизам имао дугу повест [...] Неверовање је обично узимало облик материјализма и по свему судећи, освојило је позиције у интелектуалним круговима на Западу од XVIII века” (Crim, 1990, str. 174). Презир према тансценденталном постаје стандард, душа постаје реликт из „бапских” прича, а религиозно је означено као „приватна ствар”. Ту ни од каквог значаја није ни позивање на ауторитете као што је Георг Зимел да „онај ко не зна *хришћанство* изнуђа, себе лишава читаве западноевропске традиције у било којем домену: филозофија, уметност, повјест. Ко год истиче да то не зна, он није свестан да се поноси својим *духовним сиромашћом*” (Simmel 1992, str. 168). Насупрот религији стављена је наука, која је арогантно и цинично насртала на људска веровања „да су Богови створили човека и Свет, хероји просветитељи довршили Стварање, а прича о свим божанским и полубожанским делима сачувана је у митовима” (Eliade, 1980, str. 86).

Истина је да се велики умови нису мирили с баналношћу поједностављивања. Тако ћете на констатацију „да наука начелно пориче религију” код Диркема наћи директан одговор пун чуђења: „Али религија постоји, она је систем датих чињеница, једном речју – стварност. Како би наука могла порицати стварност? Осим тога, уколико је религија делатност, уколико је средство да се људи подстакну да живе, наука је не може надоместити; јер ако живот одражава, она га не ствара: истина, она може настојати да објасни веру, али је самим тим претпоставља” (Dirkem, 1982, str. 389–390).

Елијаде изричито тврди да „нерелигиозни човек потиче од *homo religiosus* и, хтео то или не, он је његово дело, конституисао се пошав од ситуације што су их прихватили његови преци [...] Велика већина ‘нерелигиозних’ људи није у правом смислу ослобођена религиозног понашања, теологије и митологије”. Елијаде указује на „безборојне ‘мале религије’ од којих врве сви модерни градови”, секте, неоспиритуалистичке школе. „Прерушено или обезвређено” религиозно понашање константа је „и у покретима који се одиста сматрају лаичким, чак антирелигиозним. Тако у нудизму или покретима за апсолутну сексуалну слободу могу се распознати трагови ‘чежње за Рајем’, жеље да се успостави рајско стање од пре пада, када грех још није постојао и док још није било расцепа између плотских уживања и савести” (Eliade, 1980, str. 88). Тако да је истина да су „људи ‘без религије’ још увек у власти псеудорелигије и обезвређене митологије”. „Човек строго рационалан јесте апстракција и не среће се никад у стварности. Свако људско биће саздано је истовремено од своје свесне делатности и ирационалних искустава. *А садржај и структура несвесној показује зачуђујуће сличности са митолошким сликама и представљама*” (Eliade, 1980, str. 89, kurziv S.R.).

„Ко прво слово вере, наиме *свето*, може спознати својим умом – нека ми се јави!”, узвикнуо је Клаус Хармс 1817. на тристоту годишњицу Реформације, када је

објавио 95 својих теза насупрот Лутеровим. Рудолф Ото (1869–1937), писац незаобилазног списа *Свејѿо – о ванразумском у ѿјѿму божанској и ѿѿовом односу ѿрема разумском*, тим поводом подсећа и на „верску реч чију једну ѿловину ум сѿознаје, а другу половину не”. Он подастире реч – *ѿразник*. Ум ту разумева оно „не радити”, „празан дан”, али када се „ријеч преобрази у ‘свејѿковање’, уму је то смјеста тако далеко, зачуђујуће и превисоко. Исто тако: ‘посвећење’, ‘благослов’. Језик је тако пун, а живот тако богат стварима које леже исто тако далеко, од ума као до тјелесних осјетила. Заједничко подручје таквих ствари је ‘мистичко’. Вјера један дио тог подручја – *terra incognita* – непозната земља за ум” (Oto, 1938, стр. 89).

5.

Анализирајући „дијалектику просветитељства” могуће је закључивати о крају једне епохе. „У просвијетљеном свијету је митологија прешла у профаност. Опстанак, темељито очишћен од демона и ѿхових појмовних наслеђника, поприма у својој голој природности чудесан карактер који је пријашњи свијет приписивао демонима... *Анимизам је сѿварима додијелио душу, индустѿријализам ѿосѿварује душу*. Економски апарат већ самостално, прије тоталног планирања, опрема робу вриједностима које одлучују о ѿудском понашању” (Horkhajmer i Adorno, 1989, стр. 40).

„Франкфуртовци”, Макс Хоркхајмер и Теодор Адорно, пре више од пола века (1947) су јасно показали да живимо у друштву, демократском и хуманистичком по самоодређењу, али у ком је „човјек одређен као пука ствар, као статистички елемент”. У том свету „људи очекују да ће свијет без излаза спалити неке опћенитости које су они сами и коју не могу зауставити” (Horkhajmer i Adorno, 1989, стр. 41). „Данас, кад се Беконово прорицање да ћемо ‘у пракси’ владати природом обистињује, у техничком мјерилу постаје чита бит присиле коју је приписивао неовладаној природи. То је присила господства самог. У ѿеговом разрјешењу знање, у којем се по Бекону без сумње састоји ‘надмоћ ѿуди’, може сада опстати. Пред таквим се могућностима, међутим, у служби садашњег времена просвјетитељство претвара у тоталну пријевару маса” (Horkhajmer i Adorno, 1989, стр. 54).

Шта је ново „ослобођење света од техничке зачараности”? То да би „пред данашњим тријумфом смисла за чињенице чак и Беконов номиналистички *credo* био сумњив као метафизика и био проглашен испразним, каквом је Бекон прогласио схоластику. Моћ и спознаја су синоними [...] Не ради се о задовољавању што га ѿуди називају истином, ради се о *operation*, о ефикасном поступању” (Horkhajmer i Adorno, 1989, стр. 19).

Стање је последица западњачког друштвеног односа религија–наука, у коме се настојало да се средњовековној општеприсутности религијског супротстави општеприсутност научног. „Морамо се на најбољи начин потрудити да проширимо примену научног метода на сваку област у којој би он могао бити од користи [...] а ми се тога морамо подухватити без обзира на *свејѿосѿи* и *осејѿљивосѿи*” (Haksli, 2016, стр. 77). Џулијан Хаксли је те 1931. године имао на уму неизбежан „сукоб између науке и ѿудске природе” и, као начин за разрешавање, видео је „нови савез, ново становиште, којем можемо дати име: научни хуманизам” (Haksli, 2016, стр. 84). Зашто научни?

„Одлучио сам се да међу свим људским делатностима истакнем науку, из простог разлога: наука је сада у опасности да себе успостави као спољашњи закон или оквир веровања као што се догодило са откривеним религијама у прошлости; и само ако је поставимо на право место у хуманистичком систему можемо избећи тај опасни дуализам“ (Haksli, 2016, str. 98). Хакслијев страх је био оправдан: наука је постала извор свих ризика за друштво, па и његовог тоталног уништења.

6.

Тих година је тако схваћеном хуманизму Жак Маритен (Jacques Maritain) супроставио „целовити хуманизам“. Треба се подсетити да је хришћанска црква умела да буде тако неконтролисана да је угрожавала развој друштва и слободе људског бића. Али, наука – обоготворена и постављена као река без обала – довела је свет у још нехуманије стање. Јер, цивилизација и култура су сложене творевине које се развијају „између двају полова: између господарског пола најхитнијих чојвечији потреба етичко-биолошког реда, те религиозног пола најхитнијих чојвечијих потреба на подручју душевног живота“ (Maritain, 1989, str. 120).

Један од „најбриљнтнијих интерпретатора науке свету обичног човека“, како је *Тајм* (Time) 1937. описао Џона Саливена (J.W.N. Sullivan), тврдио је да су углавном „наше реакције према научним теоријама чисто естетског приступа. Али кад се на научне теорије усмере филозофска, религијска или морална ‘хуманистичка’ интересовања онда одједном схватамо да не можемо остати у улози незаинтересованог тражитеља истине“ (Sullivan, 1953, p. 175). Суочен са успоном „научног хуманизма“ Саливен (1886–1937) није одустајао од сазнања да су „уверења многих савремених научника да нам наука даје парцијална знања о стварности и да, на пример, наше религијске тежње или наша перцепција лепоте никако не могу бити илузије како се тврдило“ (Sullivan, 1953).

Друштво устројено на идеји тако рационализованог знања мора да буде основа хуманизма који носи дубоку отуђеност од људског бића. Јер, „не припада знаности да равна нашим животима, *већ мудрости*; последња сврха цивилизације није на подручју пријелазне *већ* иманентне дјелатности; да би се строј, индустрија и техника збиљски ставили у службу чојвека, ваља их ставити у службу етике којој су садржај *особа, љубав и слобода*. Тешка би заблуда била одбацити строј, индустрију и технику, који су по себи добри; напротив, треба их примијенити у господарском обиљу. Но, рационалистичка је обмана не схватити да треба бирати између цивилизације која је по својој бити индустријска и цивилизације која је по својој бити људска и којој је индустрија само средство, дакле нешто подређено законима који нису њезини“ (Maritain, 1989, str. 234, kurziv S.R.).

7.

Данашња брига о застрашујућем ризику да ће школа која је подигнута на образовању без контакта са душом производити „генерације корисних машина“ била је актуелна и век раније. „Знаност која се бави нељудским подручјем, производњом ствари, ако постане равнатељицом живота, може томе животу на-

метнути само нељудска правила”, констатовао је Маритен. Он је био човек знања – непревазиђени савремени следбеник Томе Аквинског, али и човек искуства. Из протестантске продице узео је католичанство, имао је два изузетна сусрета с Истоком: прво блискост с руском Јеврејком Раисом Оумансов (1883–1960), а онда и са Николајем Берђајевом, руским боготражитељем, после његове емиграције у Париз. Био је и први послератни амбасадор Француске у Ватикану. Његови увиди су широки, али и неодвојиви од хришћанске димензије: „Ако главни потхват друштвеног тијела није подређен вишим добрима људске особе, он не може а да за себе не иште читава човјека те да га љубоморно не оспорава човјеку у Богу: ‘Бог је наиме последња, ничим *нейодредива* сврха човјечје особе’“ (Maritain, 1989, стр. 233). „Целовити хуманизам”, који је овај мислилац нудио, подразумева душу и искључује да би то могло бити оствариво у друштву које би се свело на науку оплевљену од утицаја религиозног.

Тих година је и православни теолог др Јустин Поповић проблематизовао доминантни однос према школи и просвети у српском друштву, а који симболизују Доситеј Обрадовић и светосавски темељ („Свети Сава је највећи српски просветитељ, јер је највећи српски светитељ”). Поповић констатује и антихиришћански ток у Европи који се завршава „надчовеком”, како је то огласио Ниче: „*Умрли су сви бојови, нека одсад живи најчовек* – то нека буде једном у велико Подневу, наша је последња порука” (Ниће, 1983, стр. 81). Јустина је бринула пропусност Доситејевог бране: „под утицајем доситејевштине и наш се човек почео меахнизовати, роботизовати”; „под трагичним утицајем доситејевштине европска хуманистичка просвета створила је у нас сукоб између цркве и школе, који за наш народ значи, и увек је значио, катастрофу”. Он је указивао да „научни хуманизам” свакако не досеже до идеала светосавске просвете. „Господо, шта је циљ просвете, ако не: просветити човека, осветлити све његове поноре и јаме, протерати из њега све таме [...] Са свим својим светлостима, човек без бога није друго до свитац у бесконачном мраку ове васионе. А његова наука [...] његова техника, његова цивилизација, то су ситне свећице које он пали у помрчини земаљских и космичких збивања” (Popović, 1991, стр. 154).

8.

На почетку трећег миленијума основа „савременог историософског спора (је): своди ли се прелаз на нову, постиндустријску епоху, на нови круг научно-техничке револуције или је он у новим морално-религиозним решењима, која се не тичу толико вањског, предметног света, колико нашег унутрашњег, вредносног. А други разлог се тиче тога ко треба да изврши тај тражени преокрет: миљеници или несретници 20. века, победници или побеђени” (Panarin, 2016, стр. 101).

Ступањем на светску сцену троугла Русија–Кина–Индија, великих народа, самосвојних култура „треба признати”, сматра значајни руски социолог Александар Панарин, „да свест савремених интелектуалних елита, које се хране ‘великим учењима’ Запада од комунизма до либерализма, у принципу *није адекватна карактеру глобалног изазова*” (Panarin, 2016, стр. 104). А „ми прилазимо тачки *одлучујуће цивилизационе йреокреїа човечанствїа*” (Panarin, 2016, стр. 107, kurziv S.R.). Наука какву познајемо пре је проблем него решење у тој ситуацији.

„Највећа невоља нашег времена је што се Наука и Религија појављују као две непријатељске и непомирљиве силе”, јер „зло у разуму временом постаје зло које захвата душу да би касније постало друштвено зло” (Šire, 1989, str. 9) констатовао је француски мислилац Едуард Шире (Edouard Schure) у култној књизи *Велики њосвећеници* (1889) која је доживела преко триста издања широм света, која се штампа и чита читав век. Шире, који је пријатељевао са Вагнером, Ничеом и Рудолфом Штајнером, као да припада карикама истог ланца људске историје што повезује напоре Раме, Кришне, Хермеса, Мојсија, Орфеја, Питагоре, Платона и Исуса.

На „истинску трагедију научног” и „гlediште прагматизма” које истину своди на „оно што је корисно за живот”, пола века касније ће указати Николај Берђајев. Физика и хемија у XX веку „остварују велика открића и доводе до вртоглавог успеха технике. Али ти успеси воде уништавању живота и излажу опасности само постојање људске цивилизације. Такви су радови на разарању атома и проналазак атомске бомбе. Наука открива, ако не Истину, а оно истине, а савремени свет пада у све већу и већу таму” (Berdyayev, 1992, str. 11). Наука и на њој подигнут систем образовања „Човека одваја од целовитости Истине, а парцијалне истине које му се откривају, не помажу му. При погрешној подели света на два дела, која изазива необичну лажљивост, научна открића и технички проналасци представљају страшну опасност, прете новим ратовима. Хемичари су могли несебично откривати истину, макар и делимичну, али добила се атомска бомба која прети катастрофом. То се дешава у царству Ћесара. Спасити се може само свет целовите Истине, који се открива у Царству Духа” (Berdyayev, 1992, str. 11).

Трагика тог процеса је учинила „целокупан процес живота противречним”, а тај свет апсурда одразио се на Хајдегерову филозофију, на Кафкине романе. „Код њих се новом оштрином поставило питање о човеку и *захтјев за новом религијозном и филозофском антиројологијом*” (Berdyayev, 1992, str. 34). То долази после „главне трагедије историје, трагедије слободе и нужности, човекове судбине и историјске судбине,” што је чињеница с којом живимо – „Ћесар има неодређену тенденцију да за себе захтева не само ћесарево него и Божје, тј. потчињавање себи целокупног човека”. У „новом Левијатану” човек постаје тек „статистичка јединица”. „А најгоре је када она (држава) почиње да се сувише интересује за човека, она почиње да поробљава не само спољашње, него и унутрашње у човеку, међутим, царство Духа не може стати у царство Ћесара” (Berdyayev, 1992, str. 52).

На крају ове приче, ево нас опет са страховањем Марте Нусбаум. Та узнемиреност кореспондира с дубоком кризом либералне идеологије, чији су резултати стигли на границу аномије. Ово је и „крај америчког века”. И после два светска рата „долази до активног улажења Истока у светску историју. Европски Запад престаје да буде монополиста културе. Људски свет се распада на делове и истовремено ступамо у универзалну епоху. Исток и Запад пре или касније треба да стигну до јединства, али то се дешава кроз раздоре, кроз поделе које изгледају веће него раније” (Berdyayev, 1992, str. 110).

У време овако великих промена тешко је замисливо да би школа могла остати иста, испразно лаичка или глуво световна. То је искључено чак и ако европско друштво остаје „нерелигиозно”, антитрадиционално. Исток не иде у том правцу.

Slobodan R. Reljić¹
University of Belgrade
Teacher Education Faculty
Belgrade (Serbia)

THE SOUL AND THE FUTURE OF EDUCATION

Is the time for expelled spirit of Christianity to return to the school curricula coming?

(Translation In Extenso)

1.

“Historical testimony can never be so clear as to know how it really was (*wie es eigentlich gewesen*), however, a testimony about what people *believe* has happened is relatively clear. And an idea about what people believe happened is much more important from what really happened, because their acts are based on the truth of their conviction.”

Jeffrey Burton Russell

Abstract: During the time of the domination of the liberal political ideology, school curricula become instruments of “scientific humanism”. Schools were totally committed to “mundane values”. At the beginning of the third millennium, it is certain that geopolitical turn will occur. This process could summarize in the slogan “The rise of Asia and Fall of America”. It has an impact on the transformation of the values that school system have to establish and continually reproduce. Some theorists, this process of transformation of a set of the values call “return to a soul”.

An ongoing process of transformation of the set values is not merely a process with religious meaning. The change of values that comes along with geopolitical turn, is more focused on the new ways of establishing fruitful and subtle connections with the world and other persons. The other person or persons are not seen as an instrument for our own self-interest or some kind of obstacle towards realisation, protection or advancement of our own egoism. The other person or persons are seen as a soul. The birth of the new set of values is a permanent and complex process with an uncertain outcome burdened with a huge level of historical and social uncertainties. This article is trying to sketch who will be the main agents of change of values and how this process will be carried out in the near future.

Keywords: scientific humanism, comprehensive humanism, *easternization*, *sacre*, *ubermensch*, “*God-seeker*”

¹ relicars@gmail.com

Crisis (κρίση in Greek) is a description of the social condition before “a critical point in relation to the need for making a decision”. The state of contemporary world is described with that word. And the state in the school in modern civic society can, for at least half a century, be described by Hannah Arendt’s 1961 essay title – *The Crisis in Education*. She has warned that “the function of the school is to teach children what the world is like and not to instruct them in the art of living. Since the world is old, always older than they themselves, learning inevitably turns toward the past, no matter how much living will spend itself in the present” (Арендт, 2016, p. 192). And today behind the crisis of “immense proportions and global significance”, behind spectacular events such as the Wall Street market crash in 2008, processes are accelerating “mostly unnoticed, as a cancer”. Martha Nussbaum, a distinguished American philosopher with Indian experience, puts “the world crisis of education” in the first place (Nussbaum, 2012). “*Radical changes* are occurring in what democratic societies *teach the young*, and these changes have not been well thought through. Thirsty for national profit, nations, and their systems of education, are heedlessly *discarding* skills that are needed to keep democracies alive. If this trend continues, nations all over the world will soon be producing generations of *useful machines*, rather than complete citizens who can think for themselves, criticize tradition” (Nussbaum, 2012, p. 349, italic S.R.). However, the education of generations which will be bearers of the future of nations *must not*, during the time of crisis, be reduced to “ideals” of multinational corporations.

This paper is a critical view at the situation in modern educational system which strives to, by analysis of different contents and worldviews spanning a whole century, find potential leads in the face of inevitable changes.

What would a U turn be? Soul must return, says Nussbaum, to the system of education! While guided by the Western interests “we are chasing things which... provide us with comfort – or what Tagore called our material ‘covering’ I think”, warns Martha Nussbaum, that we are “forgetting about soul”. She does not use religious connotation of the term “soul” – although she does not exclude that understanding either.

Although in the world “covered” by materialistic simplifications it may seem like a “solar eclipse” let us remember that Max Weber, as well as Dostoyevsky, insisted that the spiritual changes are introduction to material innovations. The Protestant ethics precedes the ascent of the capitalist system, it is its *spirit*. That logic is older than sociology. “The soul is life of the body, and life of the soul is the Holy Spirit”, Macarius the Great was claiming in the fourth century. The Spirit is a vertical foundation, and the soul – horizontal expanse. A millennia before, Pythagoras understood the Man as threefold – the body, the soul and the spirit which fits into a world that is also a triad – the natural world, the human world, and the divine world.

Hence, we maintain that “*what it is for thought* to open out of the soul and connect person to world in a rich, subtle, and complicated manner; about what it is to approach another person as a soul, rather than as a mere useful instrument or an obstacle to one’s own plans” (Nussbaum, 2012, p. 351). This does not mean that “we have objections to good scientific and technical education”, but above all “the faculties of thought and imagination *that make us human* and make our relationships rich human relationships, rather than relationships of mere use and manipulation” (Nussbaum, 2012, p. 352). This thought is globally and historically grounded. Bronson Alcott from Massachusetts has, two

centuries ago, has understood education as a “process by which thought is opened out of the soul, and, associated with outward things, is reflected back upon itself, and thus made conscious of their reality and shape” (Nusbaum, 2012, str. 349). The Indian educator and poet Tagore had been warning that “[W]hile making use of [material possessions], man has to be careful to protect himself from [their] tyranny. If he is weak enough to grow smaller to fit himself to his covering, then it becomes a process of gradual suicide by shrinkage of the soul” (Nussbaum, 2012, str. 349).

To agree with these opinions was not a problem to Anton Semiyonovich Makarenko, the founding father of the Soviet pedagogy, “Stalin’s pedagogue”, who remembered how in Tzar’s Russia in prerevolutionary school “in front of the pupils’ eyes were ‘parading’ moral problems, encouraging them to think about them and learn more”, and departure from that practice lead to “increasingly seldom use of the word ‘education’ in all school topics and sudden obsolescence (getting out of fashion) of terms such as: *goodness, honesty, obedience, honour, reputation, compassion, patriotism, humanism, solidarity and similar*” (Kamenov, 2016, p. 93).

In the Serbian soulless education the produce is people without hope. So, “although it has been for decades discussed ‘multifaceted development of personality’ as the goal of education, it was missing beside cognitive (scientific) and emotional (artistic) component one more – spiritual (most closely related to morality)”, concludes professor Emil Kamenov pointing out that “by separating pedagogy from philosophy and religion made a number of issues unsolvable – starting with who and why can and should define the goal of education... Absolved from any religious view on education a pedagogue is put into a position to invent or ‘discover in a child’ the goal of education, which lacks almost any objectivity, and therefore any meaning” (Kamenov, 2016, p. 94).

In the age we live in – human or robot is the question now. Robots are favoured by this age: they will never have a need for a soul nor will have moral dilemmas.

2.

Consolation offered by representatives of corporate interests in “the production of labour force” is, however, an illusion. “With negligent exaggerations it can be said that the parts of the educational system affected by unemployment today (this was written in 1986, S.R.) are increasingly looking like a *ghost railway station* where trains are not operating by the time table any longer”, wrote Ulrich Beck in a paper with a disturbing title “Risk Society”. - “However... if one wishes to travel... one must get in line and wait for one’s turn in front of booths that sell tickets for trains that are anyway already overcrowded or don’t go to the marked designation anymore. As if nothing has happened, the educational clergy behind the ticket desks issue, with great bureaucratic waste of time, tickets to Nowhere, while keeping the line of people in front of them in check ‘by threat’: *‘Without passenger ticket you will never be able to travel on this train!’*” (Beck, 2001, p. 253-254).

The school has lost social function. Its knowledge certificates – diplomas – are necessary, but in the real life mean less and less. They “are not keys for the system of employment but rather only the keys for the *lobby*” (Beck, 2001, str. 261). And the passage from the “lobby” is guaranteed by parents’ cousins’ and party contact. Even the promises of a career are vanishing.

According to a 2016 British survey 24% of workers up to 34 years of age has already worked in four different areas of production, compared to – 59% of workers to 65 year of age which spent the whole working life in three areas. With this trend new generations would have seven times more work roles of different kinds than their parents (Dizik, 2017). This opens the question of meaning of secondary schools.

Two centuries ago one could find a job without knowledge of alphabet or calculus. From the XIX century onward an education promises safe employment, higher income and higher status. “In the last twenty five years of the XX century even the diploma of *only* elementary education is decreasingly sufficient to provide for existence through the job market” (Бек, 2001, p. 261). Simultaneously, in the first quarter of the XXI century the number of unemployed after finishing education exceeds 50% of the generation even in many EU countries.

The “economic myth” that education is the engine of economy is dead as well. Data for fifty year long period (1960-2010) show: the average time spent in the school has increased for the labour force from 2.8 to 8.3 and the result is disappointing – the work force in France in 1965 has on average less than five year of education and income of 14,000 USD per capita, while in the countries with the same level of education the worker in 2012 does not make even 1,000 USD. Or: the Chinese had in the sixties educational level lower than Tunisians, Mexicans, Kenyans, or Iranians but that did not prevent them from becoming the most dynamic economic force at the beginning of the XXI century (Nikolić, 2017, p. 178).

The school today is therefore anachronous. “For how much longer would this *post*-educational society datum be sustainable in assigning chances of *pre*-educational society, or when it will become poitically explosive or lead to new waves of protests, yet no one today (1986) can predict” (Beck, 2001, p. 264). Not even today, in 2017. However, two decades later the crisis of the school is indisputably obvious.

3.

If we go back to the warning of Martha Nussbaum that the main motivational substance of the post-capitalist society – democracy, will be fundamentally endangered, we are facing the question: how a soul can be brought back? Silicon Valley certainly is not the place where these incentives would come from. “Was it at any time in the history of the American culture less respected than today”, the German publicist refers to the question of Christoph Keese and quotes the answer: “No. For decades we are witnessing and acknowledging constant and disturbing fall of humanistic values and humanistic method. Our society is intoxicated with technology and values of useful, fast, efficient and easy. No one anymore asks whether something is wrong or right, good or evil, but only if it functions. Consciousness had transformed into instrumental consciousness. It is not about consciousness in philosophical sense that is turned towards great questions and existence of nature and people” (Keze, 2016, p. 269).

The result of such state is the need for robots to become the Earth's residents with equal rights, maybe even with voting right and move into the area of gender equality. It gets abandoned the archetypic essence of “the man (rising) to God, only with intent to remove God. ‘Google despite all finds this very exciting’” (Keze, 2016, p. 270). In the world

of Google human knowledge is reduced to information that flies from brain to brain, destroys “human attention that we have been familiar with so far” and “makes out spirit broader and more superficial”. And that is the great danger which dramatically accelerates flood of “small machines” which we carry with us. “They give us information which we consider knowledge. Visetir’s advice: ‘Use new technologies for old needs. Do not allow number blind you because no wisdom of any sort will come out of them” (Keze, 2016, p.270).

It is true that Google considers anti-human robotic approach “exciting”, it is its role in the society that follows the logic of profit and tries with all available means to keep the consumer under hypnotic control, on the contrary, the school has not come into existence with that goal in mind. “We have to know that every human has a need for ‘philosophy’, for interpretation of own truth, own anguish, own religiosity, own love, own failure, and especially own successes”, wrote psychiatrist Dr Svetomir Bojanin, a man with great insight into children’s psyche. “With that the man actually tries to satisfy the need for designing own life, because life itself needs reason and constantly asks the *question of meaning*” (Bojanin, 1991, p. 106).

And the *question of meaning* is the key question of modern existence. Albert Camus would in the essay “Hope and the Absurd in the Work of Franz Kafka” seek a grain of hope. “The story about a lunatic who was fishing in the bath tub; a doctor with own ideas about psychiatric treatment asked him: ‘Does it bite?’, and the lunatic sharply responded: ‘No, you lunatic, this is a bath tub.’ This story is bizarre. However, through it can be understood in an observable way how absurd is the result tied to exaggerated logic. Kafka’s world is truly unspeakable world in which a man allows himself arduous luxury to fish in a bath tub, although he knows he will catch nothing” (Kami, 1989, p. 145).

Camus however believes that “the word hope is not.. silly”. On the contrary, it is power. Obscure, but power – power which persist in the ashes behind the scenography and superficiality of industry. “It is strange, in any case, that works of similar inspiration, such as Kafka’s, Kierkegaard’s or Shestov’s, or to shortly say, works of existentialist romancers and philosophers, which are completely turned towards the absurd and its consequences, and at the end to that *great scream of hope* (italic S.R.). They embrace God that annihilates them. Hope gets introduced with humbleness. Because absurdity of this existence convinces them even more in the existence of supernatural. If the path of this life ends at God, there is an exit then. And the perseverance and persistence with which Kierkegaard’s, Shestov’s and Kafka’s heroes repeat their paths are unusual guarantor of a seducing power of this certainty” (Kami, 1989, p. 146). The “return of sacred” in a tragic effort of search for meaning appears as certain. And also as a perspective opener.

4.

In the study *The Sacred and the Profane* (1964) Mircea Eliade concluded that to “know the situations assumed by religious man, to understand his spiritual universe, is, in sum to advance our general knowledge of man. It is true that most of the situations assumed by religious man of the primitive societies and archaic civilizations have long since been left behind by history. *But they have not vanished without a trace*; they have contributed toward making us what we are today, and so, after all, they form part of our own history”

(Eliade, 1980, p. 86). At the scene is a society of increasing secularization, which have relocated God to the periphery, where in the scientific world He was talked about only in whispers. Because, "the great cultures of the past too have not been entirely without nonreligious men... But it is only in the modern societies of the West that nonreligious man has developed fully. Modern nonreligious man assumes a new existential situation; he regards himself solely as the subject and agent of history, and he refuses all appeal to transcendence" (Eliade, 1980, p. 86).

In the western civilization a "belief in existence of some sort of non-corpuscular substance or entity was almost universal", but scepticism have also had a long history... Disbelief in ordinary was taking the shape of materialism and judging by everything, has conquered positions in intellectual circles in the West from XVIII century" (Crim, 1990, p. 174). Disdain for transcendental becomes a standard, the soul becomes a relict from old stories, and religious has been marked as a "private matter". Of no use is even invoking authorities such as Georg Simmel so that "the one that does not know *Christianity from within*, deprives itself of the whole western European tradition in any of the domains: philosophy, art, history. Whoever emphasizes this lack of knowledge, is not aware the he is prideful with own *spiritual poverty*" (Simmel 1992, p. 168). Established as an antipode to religion is science, which arrogantly and cynically offended human belief "the gods created man and the world, the culture heroes completed the Creation, and the history of all these divine and semidivine works is preserved in the myths" (Eliade, 1980, p. 86).

It is true that the great minds were not complicit with banality of simplification. Hence to the claim "that science in general denies religion" in Durkheim's work one can find a direct answer full of astonishment: "But, if religion exists it is a system of given facts, in one word – reality. How could science deny reality? Besides, if religion is an activity, if it is a mean to encourage people to live, science cannot replace it; because if it reflects the life, it does not create it: true, it can try to explain the faith, but in doing so it presumes it" (Dirkem, 1982, p. 389-390).

Eliade specifically claims that "nonreligious man descends from *homo religiosus* and, whether he likes it or not, he is also the work of religious man; his formation begins with the situations assumed by his ancestors... Strictly speaking, the great majority of the irreligious are not liberated from religious behaviour, from theologies and mythologies". He points at "countless 'little religions' that proliferate in all modern cities", sects, neospiritual schools. "Degenerated of camouflaged" religious behaviour is a constant even "in movements that openly avow themselves to be secular or even antireligious. Examples are nudism or the movements for complete sexual freedom, ideologies in which we can discern traces of the "nostalgia for Eden," the desire to re-establish the paradisaal state before the Fall, when sin did not yet exist and there was no conflict between the pleasures of the flesh and conscience" (Eliade, 1980: 88). Hence, it is true that "the majority of men "without religion" still hold to pseudo religions and degenerated mythologies", and: "a purely rational man is an abstraction; he is never found in real life. Every human being is made up at once of his conscious activity and his irrational experiences. Now, the contents and structures of the unconscious exhibit astonishing similarities to mythological images and figures" (Eliade, 1980, p. 89, italic S.R.).

"Who can grasp the first letter of faith, namely the *sacred*, with his *mind* – let me know!", exclaimed Claus Harms in 1817, at the three hundred years anniversary of

Reformation, when he published his 95 theses alongside Luther's. Rudolf Otto (1869-1937) the writer of unavoidable paper *The Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and its Relation to the Rational* reminds us on that occasion on "the religious word which *one half of the the mind comprehend*, and the other half does not". He underlays the word – *holiday*. The mind there understands the part "not working", "empty day", however, when the "word transforms into 'celebration', to the mind that suddenly appears far, amusing and overly high. In the same way: 'sanctification', 'blessing'. The language is so full, and life so rich with things that lay so far from the mind as of the bodily senses. Common area of those things is 'mystical'. Faith is one part of that area – *terra incognita* – unknown land for the mind" (Oto, 1938, p. 89).

5.

By analysing the "dialectics of enlightenment" it is possible to conclude – about an end to an epoch. "In the enlightened world, mythology has permeated the sphere of the profane. Existence, thoroughly cleansed of demons and their conceptual descendants, takes on, in its gleaming naturalness, the numinous character which former ages attributed to demons... *Animism had endowed things with souls*; industrialism makes souls into things. On its own account, even in advance of total planning, the economic apparatus endows commodities with the values which decide the behavior of people." (Horkheimer, Adorno, 1989, p. 40).

Max Horkheimer and Theodor Adorno have, more than half a century ago (1947) clearly shown that we live in a society that is democratic and humanistic by self-definition, but within it "Individuals define themselves now only as things, statistical elements". In that world "human beings expect the world, which is without issue, to be set ablaze by a universal power which they themselves are and over which they are powerless" (Horkheimer, Adorno, 1989, p. 41). And: "today, when Bacon's utopia, in which "we should command nature in action," has been fulfilled on a telluric scale, the essence of the compulsion which he ascribed to unmastered nature is becoming apparent. It was power itself. Knowledge, in which, for Bacon, "the sovereignty of man" unquestionably lay hidden, can now devote itself to dissolving that power. But in face of this possibility enlightenment, in the service of the present, is turning itself into an outright deception of the masses" (Horkheimer, Adorno, 1989, p. 54).

What is a new "liberation of the world from technical enchantment"? It is that "Faced by the present triumph of the factual mentality, Bacon's nominalist *credo* would have smacked of metaphysics and would have been convicted of the same vanity for which he criticized scholasticism. Power and knowledge are synonymous... Its concern is not "satisfaction, which men call truth," but "operation," the effective procedure" (Horkheimer, Adorno, 1989, p. 19).

The condition is a result of the western social relation religion-science, through which an attempt had been made to juxtapose the omnipresent scientific to the medieval omnipresent religious. "We have to make an effort in the best possible way to expand the application of the scientific method into every area in which the method could be of use... and we must take upon that regardless of *sacredness* and *sensitivity*" (Haksli, 2016, p. 84). Why scientific? "I have decided that among all human activities to bring up science for a

simple reason: science is now in danger of establishing itself as an external law or a belief framework as it had happened with the religions of revelation in the past; and only if we situate it at the right place in humanistic system we can avoid that dangerous dualism” (Хаксли, 2016, p. 98). Huxley’s fear was justified: science has become a source of all risks for society and even of societies own annihilation.

6.

It was those years that to humanism understood in such (secular) way Jacques Maritain opposed “integral humanism”. We cannot but remind that the Christian church was able to be so uncontrollable that it was threatening development of society and freedom of human existence. However, science – made divine and established as a river without riverbanks – has brought the world to an even more inhumane state. Because, civilization and culture are complex creations being developed “between the two poles: between the ruling pole of the most urgent human needs of ethical-biological order, and the religious pole of the most urgent human needs in the area of spiritual life” (Maritain, 1989, p. 120).

One of the “most brilliant interpreters of science to the word of the ordinary man”, as “Time” in 1937 described John Sullivan, had claimed that mostly “our reactions towards scientific theories are purely of aesthetic approach. However, when philosophical, religious, or moral ‘humanistic’ interests get directed at scientific theories we suddenly realize we cannot remain in the role of disinterested truth seeker” (Sullivan, 1953, p. 175). Faced with ascent of the “scientific humanism” Sullivan (1886-1937) would not give up on realization that “convictions of many contemporary scientists that science provides us with partial knowledge about reality and, for example, our religious inclinations or our perception of beauty cannot be illusions as it has been claimed” (Sullivan, 1953).

A society modelled on the idea of such rational knowledge must be the foundation of humanism that carries deep alienation from human being. Because, “it does not belong to science, *but to wisdom*, to guide our lives; the final purpose of civilization is not in the area of transitional but immanent action; in order for a machine, industry and technology to be put in real service of man, they need to be put to service of ethics containing a *person, love and freedom*. It would be a grave mistake to abandon machine, industry and technology, which are in themselves good; on the contrary, they need to be applied in the state abundance. However, it is rationalistic deception not to understand that there should be a choice between a civilization which in its own essence is industrial, and a civilization which is in essence human, to which the industry is only a mean, therefore, something subordinated to the laws which do not belong to it” (Maritain, 1989, p. 234).

7.

Today’s attention for a frightening risk of how schools raised on education without interaction with soul produce “generations of useful machines” was prevailing even a century ago. “Science that deals with non-human area, production of things, if becomes a guide of life, can inflict only non-human rules to such a life”, concludes Maritain. He was a man of knowledge – unsurpassed contemporary follower of Thomas Aquinas, but

also a man of experience – from the Protestant family has accepted Catholicism, had two extraordinary encounters with the East: first, intimacy with a Russian Jew Raissa Oumansov (1883-1960) and then with Nikolai Berdyaev, Russian God seeker, after his emigration to Paris. He was also the first post war ambassador of France to Vatican. His insights are broad, but inseparable from a Christian dimension: “If the main venture of the social body is not subservient to the higher goods of a human person, he cannot but to ask for himself the whole of the man and not to jealously content to the man in God: ‘God is the last, *absolute* purpose of human struggle” (Maritain, 1989, p. 233). “Complete humanism”, which this thinker had been offering, assumes soul and excludes possibility for that to happen in a society which would be reduced to science depleted from the influence of religious.

Around that time an Orthodox theologian Dr Justin Popović contemplated about generally accepted attitude towards the school and education in Serbian society which is symbolized in Dositej Obradović and the Saint Sava foundations (“Saint Sava is the greatest Serbian luminary, because he is the greatest Serbian saint”). Recognizing anti-Christian current in Europe, which concludes with a “superhuman” as Nietzsche says, [*“Dead are all Gods: now we want the Superman to live. – Let this be our final will at the great noontide! (Niče, 1983, p. 81).”*] Justin was worried by the permeability of Dositej’s dam: “under the influence of dositejism our man has started to mechanize, robotize”: “under the tragic influence of dositejism European humanistic education created in us a clash between the church and the school, which for our people mean, and has always meant, a catastrophe”. He was pointing out that the “scientific humanism” certainly cannot reach the ideal of Saint Sava’s education. “Gentlemen, what is the goal of education if not: to educate a man, to illuminate all his abysses and pits, banish from him all the darkness... With all his lights, the man without God is nothing than a firefly in an endless darkness of this universe. And his science... his technology, his civilization, those are small candles which he lights in the darkness of earthly and cosmic events” (Popović, 1991, p. 154).

8.

At the beginning of the third millennium the foundation of “the modern history-sophical” dispute (is): can transfer to a new, post-industrial epoch and be reduced to a new round of scientific-technical revolution or is it in the new moral-religious solutions, which are not as much dealing with the external, tangible world, as with our inner world, concerned with values. And another reason is concerned with who has to execute that required change: favourites or miserable of the XX century, winners or losers” (Panarin, 2016, p. 101).

With the onset of Russia-China-India, great nations with original cultures, on the world stage “it has to be admitted”, thinks recognized Russian sociologist Aleksandr Panarin, “that mind of the contemporary intellectual elites, which are feeding on the ‘great teachings’ of the West from communism to liberalism is, in principle, *not adequate for the character of global challenge*” (Panarin, 2016, p. 104). And “we are approaching a point of *decisive civilizing change of humanity*” (Panarin, 2016, p. 107, italic S.R.). The science we know is more a problem than a solution in that situation.

“The greatest trouble of our time is that Science and Religion appear as two hostile and irreconcilable forces” because “the evil in the mind in time becomes the evil that consumes soul, later only to become a social evil” (Šire, 1989, p. 9) acknowledged French thinker Edouard Schuré in his cult book *The Great Initiates* (1889) which has been published in more than three hundred editions across the world, and which has been printed and read throughout the century. Schuré, who was a friend with Wagner, Nietzsche, and Rudolf Steiner as the links of the same chain of human history that connects efforts of Rama, Krishna, Hermes, Moses, Orpheus, Pythagoras, Plato, and Jesus.

To the “true tragedy of the scientific” transformed into a blind supporter of “pragmatic viewpoint” which reduces truth to “what is useful for living”, half a century later will point Nikolai Berdyaev. Physics and chemistry in the XX century “achieve great revelations and bring to a head spinning success of technology. However, those successes lead to the destruction of life and expose to danger the very existence of human civilization. Such are the works on destruction of atoms and the invention of the atomic bomb. Science reveals, if not the Truth, truths, and the modern world falls into ever-deeper darkness” (Berdyaev, 1992, p. 11). Science and on it built system of education “Separates man from integrity of Truth, and partial truths which get revealed, do not help. In an incorrect division of the world into two parts, which causes unusual falsehood, scientific discoveries and technological inventions present grave danger, threat with new wars. Chemists could have discovered selflessly the truth, at least partial, but the result was atomic bomb threatening with a catastrophe. That happens in the kingdom of Caesar. It can be saved only the world of the complete Truth, which is revealed in the Kingdom of Spirit” (Berdyaev, 1992, p. 11).

The tragedy of this process has made “contradictory the whole process of life”, and that world of absurd has presented itself through Heidegger’s philosophy, on Kafka’s novels. “With new focus they ask a question about man and *demand a new religious and philosophical anthropology*” (Berdyaev, 1992, p. 34). That comes after the “main tragedy of history, the tragedy of freedom and inevitability, human destiny and historical destiny” which is a fact that we live with where “Caesar has undefined tendency to demand for himself not only Caesar’s but also God’s, subjecting to himself the whole man”. In the “new Leviathan” man becomes a mere “statistical unit”. “And the worst is when (the state) starts to be interested in the man too much, it starts to enslave not only external, but also internal in the man, however, the kingdom of Spirit cannot fit into the kingdom of Caesar” (Berdyaev, 1992, p. 52).

At the end of this story, here we are with the fears of Martha Nussbaum. That uneasiness corresponds with the deep crisis of liberal ideology, which results have reached the boundary of anomie. This is also the “end of the American century”. And after the two world wars “the East actively enters the world’s history. European West ceases to be a monopolist of culture. Human world is falling apart and at the same time we are entering a universal epoch. The East and the West sooner or later should reach the point of unity, but that happens through rifts, divisions that seem larger than before” (Berdyaev, 1992, p. 110).

In the times of such tremendous changes it is hard to imagine that the school could remain the same, vacuously laic or deafly secular. That is out of question even if European society remains “non-religious”, anti traditional. The East is not heading to that direction.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Arendt, H. (2016). The Crisis in Education. *Reč*, 86(62), 177–193. [In Serbian]
- Beck, U. (2001). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Beograd: Filip Višnjić [In Serbian]
- Berdyaev, N.A. (1992). *The Realm of Spirit and the Realm of Caesar*. Novi Sad: Svetovi [In Serbian]
- Bojanin, S. (1991). *School as a disease*. Beograd: Plato [In Serbian]
- Crim, K.R., & ed., (1990). *Dictionary of Living Religions*. Beograd: Nolit [In Serbian]
- Dizik, A. (2017). The downside of limitless career options. *BBC Magazine*, Retrieved from <http://www.bbc.com/capital/story/20170626-the-downside-of-limitless-career-options> 2017 Jun 26
- Durkheim, E. (1982). *The elementary forms of religious life*. Beograd: Prosveta [In Serbian]
- Eliade, M. (1980). *The Sacred and the Profane*. Vrnjačka Banja: Zamak kulture [In Serbian]
- Kamenov, E. (2016). School in conditions of an incomplete goal of education. In M. Radulović & S. Gordić (Eds.), *Religious Teaching and Civic Education*. (p. 93–101). Beograd: Zadužbina Dositej Obradović [In Serbian]
- Kesse, C. (2016). *Silicon Vally*. Beograd: Laguna [In Serbian]
- Camus, A. (1989). *The Myth of Sisyphus*. Sarajevo: Veselin Masleša [In Serbian]
- Maritain, J. (1989). *Integral Humanisme*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost [In Croatian]
- Nikolić, G. (2017). *Breaking economic myths*. Beograd: Arhipelag, Institut za evropske studije [In Serbian]
- Nietzsche, F. (1983). *Thus Spoke Zarathustra*. Beograd: Grafos [In Serbian]
- Nussbaum, M. (2010). *Not for profit: Why democracy needs the humanities*. Princeton, N.J: Princeton University Press [In Serbian]
- Otto, R. (1983). *The idea of the holy: An inquiry into the non-rational factor in the idea of the divine and its relation to the rational*. Sarajevo: Svjetlost [In Serbian]
- Panarin, A. (2016). History's Revenge: The Strategic Initiative of Russia in the 21st Century. In N. Đukić (Ed.), *Eurasian view*. Banja Luka: Balkanološki istraživački centar. [In Serbian–
- Popović, J. (1991). St. Sava Educational Philosophy. *Gradina*, 10-11-12, 148-155. [In Serbian].
- Sullivan, J.W.N. (1953). *The Limitations of Science*. New York: Mentor Book.
- Simmel, G. (1992). *Rembrandt*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. [In Serbian]
- Schure, E. (1989). *The Great Initiates*. Beograd: Novo delo
- Huxley, J. (2016). *What dare I think?N*. Novi Sad: Mediterran publishing.[In Serbian]
- Horkheimer, M., & Adorno, W.T. (1969). *Dialectic of Enlightenment*. Sarajevo: Veselin Masleša/Svjetlost. [In Serbian]